

Den værste tid i landets og i særdeleshed Øster Starups historie.

Af Bendt Spendrup Mathiasen

Efter krigen sagde man: "Fri os for vore venner, vore fjender kan vi selv klare."

Den historie, vi som børn lærte i skolen, var kongernes og krigenes historie, der var ikke meget om, hvordan den menige borger oplevede de mange krige, der rullede ind over landet. Ofte stod der blot med een linje: "Og befolkningen led på det grusomste". Der er ikke meget bevaret om den almindelige borgers oplevelser i de tidligste krige; men fra midt i 1600tallet begynder der at være arkivalier, af hvilke der kan tegnes et billede af borgernes tilværelse. Det drejer sig om tingbøgerne, som indeholder en rigdom af forskelligartede tildragelser fra dagligdagen. Kirkebøger, hvor nogle præster har været særdeles gode til at gøre notater. Synsforretninger og skifteprotokoller der giver et billede af bygninger, besætninger og indbo. Lensregnskaber, jordebøger, indberetninger og brevvekslinger er også med til at give et billede af tiden.

Meget af det jeg har gravet frem fra historiens dyb, har været offentliggjort tidligere i forskellige sammenhænge, det meste relaterer sig til de krige, der er rullet ind over landetog hvor trekantområdet, Vejle – Fredericia – Kolding, næsten altid har været særligt hårdt ramt. Hvor det har været muligt, har jeg især fokuseret på Øster Starup sogn i Brusk herred.

Karl Gustav Krigene 1657-60

Den største katastrofe, der siden reformationen har ramt syd- og Sønderjylland, var Karl Gustav krigene i årene 1657- 60. Baggrunden for krigen var at Kong Frederik 3. den 1. juni 1657 erklærede Sverige og Kong Karl X Gustav krig. "Karl Gustav-krigen" skulle være revanche for nederlaget i [Torstensson-Krigen](#) i 1645. Først den 20. juni 1657 modtog svenskekongen krigserklæringen i den vestpreussiske by [Torun](#). Det blev krigen, som blev kendt for, at den svenske hær gik over de frosne bæltter, dog efter at have indtaget Frederiksodde (Fredericia) hvor 1000 danskere faldt. Hvad svenskerne ikke nåede at ødelægge i Jylland 1657-58 det sørgede vore allierede tropper for.

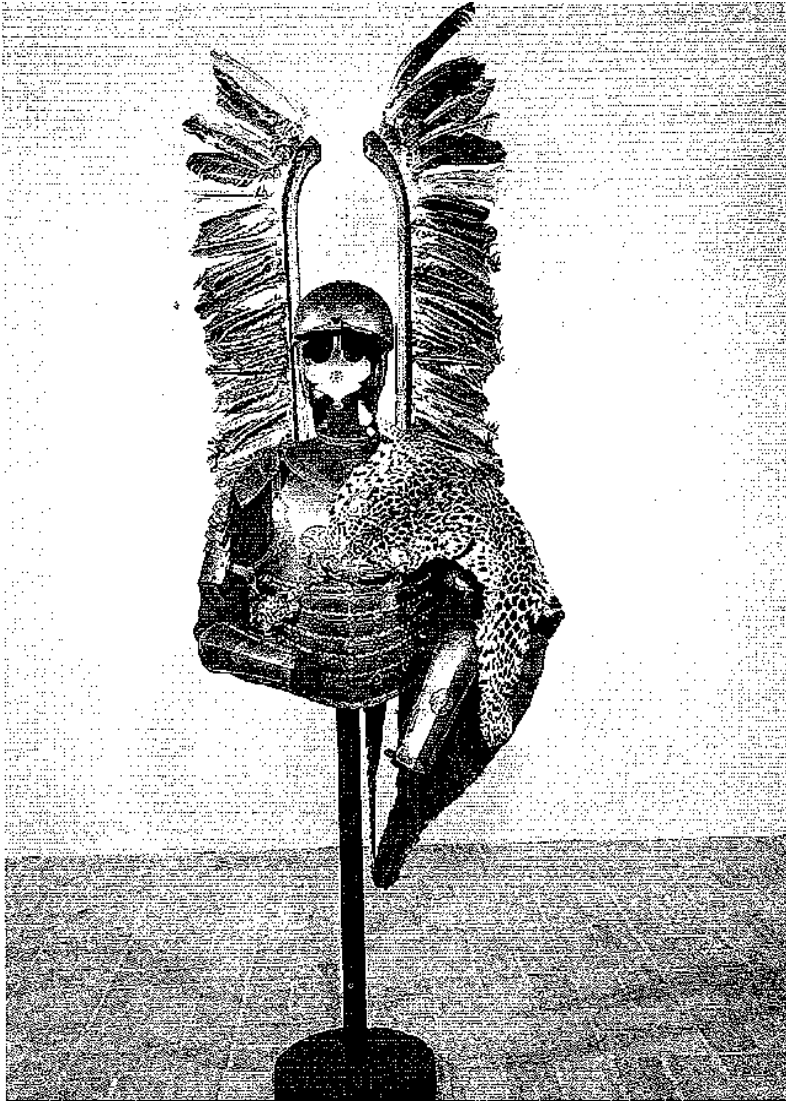
Det var nemlig sådan at Karl Gustav ikke var Danmarks fjende alene. Sverige havde store besiddelser i Nordtyskland og var hadet af polakker og brandenborgere og frygtet af Østrig, og man så en fare i, at Karl Gustav skulle få underlagt sig hele Danmark. Derfor besluttede de tre magter at komme den danske konge til undsætning, med en hær på 30.000 mand med kvinder og børn og 24.000 heste, under kommando af den store Kurfyrste Frederich Wilhelm af Brandenburg. Det siger sig selv, at når først svenskerne havde taget hvad de skulle bruge og der derefter kommer så mange soldater og heste, der skal fødes af de lokale beboere, så er der lagt op til konflikt. Hvis en hest skulle have blot 1 kg havre om dagen, så var det

dagligt 24 tons, der skulle bruges. Den fremmede hjælpehær tog ikke alene det borgerne skulle bruge til dem selv og deres dyr, men også den udsæd der skulle bruges til det kommende års såning.

Der findes talrige beretninger om denne hærs hærgen i Jylland, det er især polakkernes umenneskelige optræden der nævnes. Det er klart, at så stor en hær der skal "leve af landet" giver anledning til skærmydsler, og det forhold at polakkerne var katolikker, der ikke havde tillid til de danske protestanter, gjorde ikke sagen bedre.

Allierede

Den polske styrke bestod udelukkende af rytteri, kernen dannedes af husarer i pragtfulde dragter, som nok vakte beundring, hvor de kom frem. Tømmerne var prydet med sølvknapper, sadel og skaberak var udsmykket med guld- og sølvbroderi, kyrasset dækket af et tiger eller leopardskind og på skulderne var fæstet et par fuglevinger, som gav indtryk af at rytteren fløj, når det gik over stok og sten.

De polske officerer så frygtindgydende ud i leopardskind og ørnevinger. Foto fra udstilling på Koldinghus, 1981.

Våbnene var foruden kyrads og hjelm, brynjeærmer, pistol, en bred lang krumsabel og en lang lanse, til hvilken der var fastgjort en lille fane. Alle husarerne var polske adelsmænd, og hver af dem havde en eller to mere tarveligt udrustede svende (oppassere). Ved Wojewoden af Sandomierz enhed bar oppasserne højrød uniform, de andre husarer kaldte dem Zigøjnere. Det øvrige rytteri dannedes af "Kosakker", også kaldet panserryttere, de kom dog ikke fra kosak-egnene, men bestod ligesom husarerne af polske adelsmænd med deres svende. De var bevæbnet med krumsabel og bue, ringpanser og hjelm med jernet der spændtes fast under hagen. I de polske styrker indgik også en eskadron Semener, hovedsagelig bestående af rumænere og andet sammenløbet krigs-"pak", de var bevæbnet med bue, pistol og sabel. Sammen med en eskadron hvervede husarer udgjorde de polske styrker de grusomste enheder, samtiden kaldte dem Kosakker, Tatarer og Tyrker.

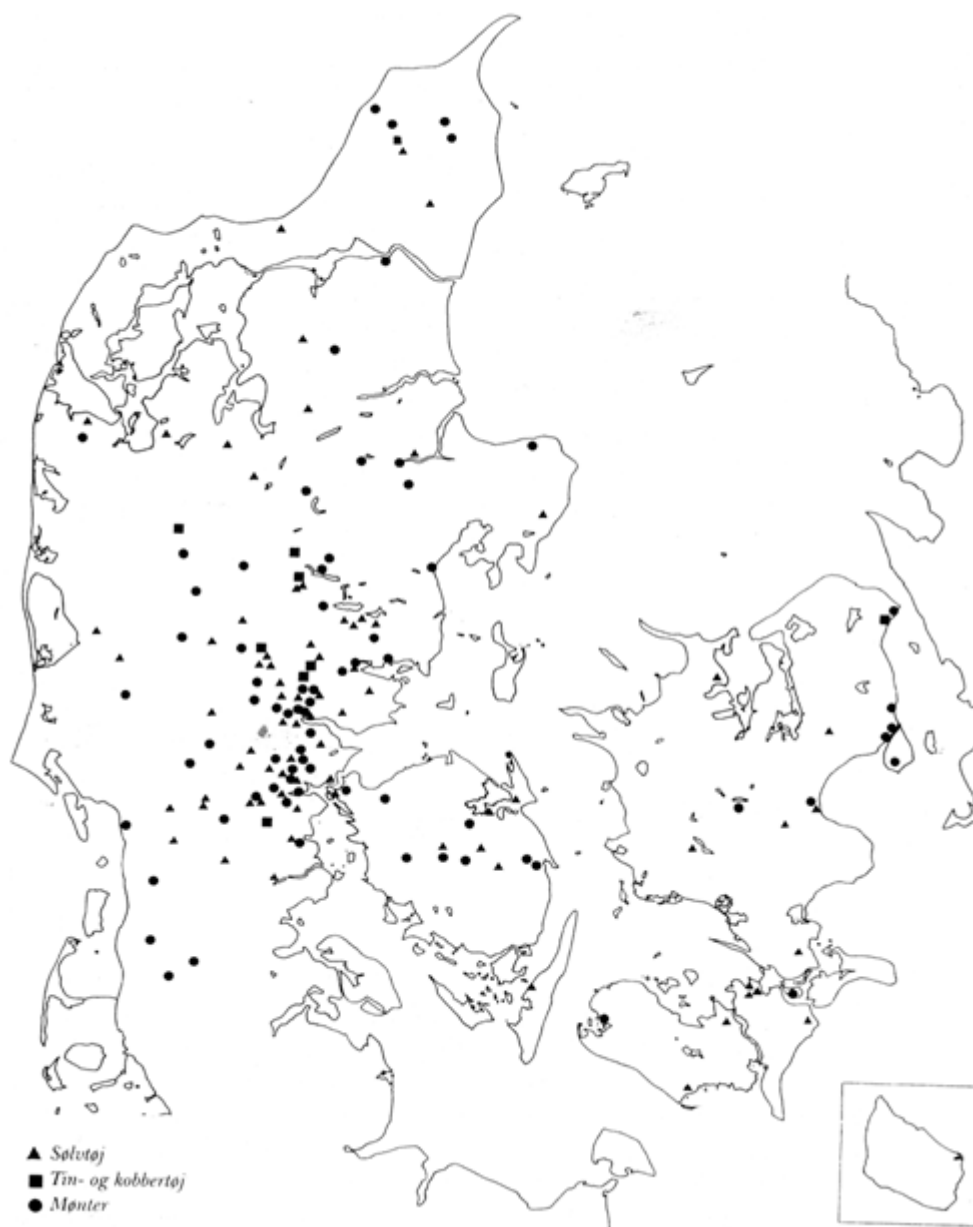
Kamp mellem polske tatarer og Karl Gustav nær Warszawa 1656.

At polakkerne har huseret i Øster Starup er der ingen tvivl om. De havde i lang tid hovedkvarter ved Lilballe, hvorfra omegnen blev hjem søgt ned plyndring og brand. I en indberetning fra 1660 siges om Elbo og Brusk herred: " Alle bygninger uden undtagelse var af fjenden og krigsfolket ganske afbrændt, ruineret og ødelagt, så der ikke findes nogen bygning hverken på landet, gårde, boel eller huse; men de var alle øde, i Brusk herred var en del huse og gårde afbrændt og nedrevet, de levende ruinerede og ganske forarmede."

De overlevne var i stor stil flygtet til skove og moser, hvor de levede i jordhuler, og simple hytter af grene og ris.

Værdier nedgraves

Mange havde inden flugten nedgravet deres ejendele, mange døde inden de fik dem gravet op, der er ingen tvivl om, at der ligger nedgravede skatte fra den tid, som endnu ikke er fundet. I 1909 opgjorde Nationalmuseet sine jordfundne skatte, som stammede fra den ulykkelige tid i 1600 tallet, i Vejle amt registreredes 23 fund af sølvpenge, efter prægningsår at dømme var de alle gravet ned under Karl Gustav krigene. Fundene giver et fingerpeg om, hvor man havde noget at grave ned, men også at der ikke fandtes overlevende til at grave skattene op. Udover møntfundene var der i Vejle amt gjort 14 andre fund af sølvtøj, nogle af disse fund kan stamme fra Kejserkrigen eller Torstenssonkrigen; men den overvejende part er ikke gravet ned før Karl Gustav krigen.

Kortet viser fundsteder af "svenske-krigs skatte". Det fremgår tydeligt, i hvilke egne befolkningen har fundet det sikrest at nedgarve deres værdier og ikke mindst, at der ikke var overlevne til at grave dem op. Kortet viser hvor hårdt ramt Vejle - Koldingegnen var. (Fritze Lindahl, Skattefund 1988, Nationalmuseet.)

Siden kortet er udarbejdet er der fundet flere nedgravede skatte i trekantområder bl. a i Øster Starup. Den 09-11-1936 fandt Niels Egebjerg under grøftegravning for Jacob Larsen i Borlev 37 mønter, hvoraf den yngste er fra 1650. Mønterne for de 13 sjældnestes vedkommende er på Nationalmuseet, de resterende er på Koldinghus. Museerne vurderer at de er gravet ned i forbindelse med Karl Gustav krigen.

Det var dog ikke alene de polske troppers direkte terror, der krævede ofre, det var også kulde. I vinteren 1657-58 var det så koldt, at bæltter og sunde frøs til i en sådan grad, at Karl Gustav med sin hær på 6000 ryttere og 2500 mand fodfolk kunne gå fra Hejls syd for Kolding, over Lillebælt, Fyn, Svendborgsund og Storebælt til Lolland.

Hungersnød og sult har krævet sine ofre, først havde Karl Gustavs hær støvsuget de områder, hvor de huserede for forsyninger til mandskab og heste, og det sparsomme forråd der var tilbage, var de fremmede hjælpetropper med deres hensynsløse adfærd i stand til at opspore. Til disse plager kom en epidemi, formentlig plettyfus, som var bragt hertil af de polske tropper, som hurtigt bredte sig til befolkningen. I egnene omkring Kongeåen døde op til 80 % af befolkningen. I området nord herfor, i Brusk Herred hvor Øster Starup ligger, var det ingen sjældenhed, at halvdelen af sognenes beboere døde.

Ifølge nutidige beregninger kostede epidemien, hungersnød, kulde og drab 60.000 mennesker livet i Jylland og på Fyn.

Plettyfus

Plettyfus er en bakteriel sygdom, som primært overføres, når man bides af inficerede lus. Lusen udskiller nogle små bakterier, de såkaldte rickettsier, som kommer ind i kroppen, når personen kradses ved bidstedet. Enkelte tilfælde af smitte er foregået ved indånding af bakterierester. Patienter med plettyfus klager indledningsvist over træthed, men efter 1-3 dage udvikler de høj feber (40°C). Op mod halvdelen frembyder et udslæt. Udslættet starter typisk i armhulerne og opadtil på brystet og spredes centrifugalt herfra. Ansigt, håndflader og fodsåler involveres ikke. Med aftagende hyppighed ses svær hovedpine, kulderystelser, muskelømhed, ledsmerter, madlede, tør uproduktiv hoste, svimmelhed, lysskyhed, kvalme, mavesmerter, øresusen og forstoppelse. Neurologiske symptomer i form af kramper, konfusion, delirium og koma ses hyppigt. Derudover observeres ofte forstørret milt, lavt blodtryk, opkast og lufthunger. Voksne angribes voldsommere end børn. Helbredes man for sygdommen, vil man i flere måneder føle sig uoplagt og træt.

Siddende, mætte i vore varme stuer er det vanskeligt at sætte sig ind i den elendighed, der har hersket. Familier flygtet ud i skove og moser siddende i hurtigt opbyggede løvhytter, frysende og sultende, angst for at tænde bål af frygt for at blive opdaget. Forældrene måske ramt af tyfussens kvaler, grædende småbørn der ikke forstår deres forældres apati eller hallusioneren. Der er i tingbøgerne mange eksempler på nøgne forældreløse småbørn, som er blevet reddet eller optaget af imødekommende menneske.

I tingbøgerne er der utallige beretninger om nøden, gamle folk som kommer på tinget og beder om hjælp, de ejer kun det tøj de står og går i. Spædbørn der findes levende sammen med deres døde forældre. Døde som findes ædt af hundene. Lig som hobede sig op på kirkegårdene, der var ingen til at begrave dem.

Indberetninger efter krigen

Historikeren J.J.A Worsaae har i en afhandling i Historisk Tidsskrift 1841 behandlet forholdene i Vejle amt i det 17 århundrede. Forholdene er hentet fra rentekammerets synsforretninger, præsteindberetninger, matrikler, jordebøger og tingbøger. Der findes en enkelt omtale af forholdene i Øster Starup, og adskillige fra egnene omkring sognet. Fra Jerlev herred beretter "evangelii tjener" Søren Jensen i Egtved og Ødsted sogne den 1. november 1660:

I Egtved (51 % øde). Mistede sin præst 20. februar 1659, og hans kone og datter døde også under flugt til Kolding. Den nye præst siger om Egtved by, at folkene er moksen øde og døde, og de som lever, er berøvet al deres formue af svenske og allierede. Om Vork byfolk siges, at de "blev deres ganske gods, lidet og stort, af de svenske plyndret, og det blev ført til skansen (Frederiksodde). Siden jagede de kejserlige (de kejserlige

tropper havde lejr i Vork i 14 uger) folket fra huse og gårde, så at der ikkun levede tre mænd udi 15 gårde. De andre er ynkeligen øde og døde. Om folkene i Bølling hedder det, at de er "forjaget af polakkerne og derover øde og døde uden nogle få, som lever udi stor armod". Om Spjarup, Tågelund, Amhede, Vollund, Ballegård, Torsted, Nørbæk, og Hjelmstrup siges det at "de er ganske øde med folk og gods". Ødsted (45 % øde) overgik en lignende skæbne "polakkerne forjagede dem slet fra huse og gårde, og de fleste døde i elendighed". Fra Rugsted nævnes 13 besidder navne, hvoriblandt to enker, og det oplyses at mændene på fem andre gårde er, eller "døde i elendighed" og en er "skudt ihjel af polakker". Om en af enkerne anføres at hun "betler", og om en mand, at "han går med kvinden og tigger". I Ammitsbøl er alle mænd døde – 10 i alt, i 1662 matriklen er der dog "kun" 7 ødesteder.

Højen (40 % øde) og Jerlev (34 % øde) gennemgås nøje med hensyn til de materielle tab ved udskrivning og plyndring, men der siges ikke noget om omfanget af pestdødens hærgen. Ingen har spurgt om "det". Men folkene der lever, synes berøvet alt.

Gaurslund har 63 % øde og 3 % afbrændte steder i 1662 matriklen. Præstegården brændte under svenskerne. I en ansøgning til kongen i november 1660 beder præsten Rasmus Jensen om hjælp, han skriver blandt andet: "Og formeldest jeg ikke ville forlade, men hellere have salveret Hans Majestæts præstegård, om det havde været muligt, er jeg fattige mand mange gange blevet afklædt, huggen, stukken og slagen, men måtte dog omsider, efter at alle mine sognefolk var forjagede, med min fattige hustru og mange småbørn løbe ud i skov og morads og skjul, indtil vi ved nattetide udi største livsfare kom til Vejle, hungrige og nøgne, og måtte længesiden af hungersnød være omkomne, dersom gode venner ikke havde forbarmet sig over os og os noget til underholdning og medynk meddelt."

Om Brusk herred beretter Worsaae at "en hel del gårde var afbrændt og nedbrudt og de overs blevne ruineret og ganske øde". I Brusk herreds tingbog 1663 hedder det "de fleste præstegårde og møller var afbrændt, resten fuldkommen ruineret på døre og vægge, vinduer og lofter, så de var aldeles ubeboelige". Vester Nebel sogn var afbrændt og ganske ødelagt med undtagelse af fire steder. Et syn efter "Karl Gustav krigen" på Koldinghus len konstaterede i 1665 at Salshuset (stuehuset) til Starup Præstegaard var afbrændt, og der var indrettet 4 binding hus til præsten at sidde i.

Et gårdnavn i Øster Starup sogn, "Ødegård" som bruges den dag i dag, stammer helt sikkert fra denne grusomme tid.

Ødegårds fredede stuehus i Øster Starup. Det kan meget vel være den ødegård som flere gange omtales i Brusk herreds tingbog efter krigen.

Poul Lindholm fortæller

Poul Lindholm, friskolelærer og lokalhistoriker, skriver i Vejle Amts Årbog 1909: "At Starup er en meget gammel by, det er der meget der tyder på. Der er f.eks. truffet på gårdspladser med brolægning under de nuværende byggepladser, og efter et rygte blev byen lagt øde i "Svenskekrigen" 1659-60, og flere af gårdene skal have stået øde i lang tid efter. Således fortælles om P. Bergs gård – der hvor min fader blev født – at den hed Ødegård - et navn, ingen nu kender -, fordi den lå øde i mange år efter, at de øvrige gårde blev bygget. Om dette er mere end sagn, ved jeg ikke, (Matriklen af 1662 viser, at så godt som alle huse i Starup by "står ruineret"). P. Bergs gård kaldes i matriklen af 1668 "en øde gård, som bruges af Niels Pedersen"). Men vist er det, at i den nuværende haves N.V. hjørne findes en plads, som i ældre tid kaldes "Hønemad" og ved denne er funden en brolægning, som tydede på, at her havde stået en ejendom med brolægning. I min egen gård har jeg været med til at opgrave stenbro ca. ½ alen under den nuværende og flere læs sveden tømmer. Under N. enden af kostalden fandtes, da fader i 1860 ombyggede denne bygning, en brønd, hvori flere større stykker tømmer stod på enden og var svedne. Jeg var dengang for ung til at iagttage samme, så jeg ved ikke om de alle blev gravet op, eller blev afhuggede, og senere har jeg som sagt været med til at opgrave flere læs sveden træ på gårdspladsen, så brændt har ejendommen været en gang.

Af det fremførte vil man altså kunne forstå, at jeg ikke kan finde det så urimeligt, at det tømmer, jeg har været med til at opgrave, kan hidrøre fra de bygninger, som er ødelagte i Svenskekrigene 1659-60".

Syn og jordebøger der bekræfter tilstanden i sognet

Koldinghus jordebog har i 1661 en opgørelse over tilstanden blandt kronens gods i Øster Starup, her optælles i alt 22 steder, 3 steder hvor manden er død, 5 steder øde, 11 steder afbrændt, 2 steder nybesat, 1 sted uden særlige anmærkninger. 1662 matriklen for Brusk herred fortæller sig i enkeltheder med hensyn til bygningernes tilstand. På grundlag af matriklen opgør historikeren Aksel Lassen i følgende opstilling.

Sogn	Steder	Ødesteder	Afbrændt	Under genopbygning	Huse ruineret	Længe øde	Uden bemærkninger
Starup	27	3	-	-	21	-	3

Den 8. juli 1665 er der syn i Starup på den ødegårds toft, Hans Tomsen er fradraget, at sætte og taksere, hvor mange læs hø, der kunne blive, når den var ved sin fulde grøde, som de mente kunne være 6 læs hø. Gården optræder igen i efteråret. Den 10. oktober 1665 er der syn på den ødegårds toft i Starup, som Hans Tomsen er fradraget, som ikke er gærdet, og græsset er opædt. Nogle vidner, at da den ikke var gærdet, græssede de derpå med deres bæster som andre steder i deres vang, skønt de var advaret derom på grandestævne, at Tomis Andersen underskriver, havde lejet al jord til ødegården, så de skulle holde jorden i fred, hvortil de svarede, at de havde betalt skat af det øde gods som for deres eget og kørt ægter for det som for deres eget. Det kan meget vel være den gård, som Lindholm har gravet sveden tømmer op fra.

Tingbøgerne beretter

10. juli 1661

Jørgen Frederiksen i Starup klagede at Christen Iversen kom imod ham udenfor Starup, da han var forvildet af polakkerne, og der fratog ham 2 heste mod hans vilje og minde. Christen Iversen svarede, at han fik hestene af ham i minde og betalte ham med klæder og kost.

Hans Tomsen i Almind og Peder Lassen sst. vidnede, at da polakkerne var i landet, og de og Christen Iversen i Viuf boede i Starup, da var Jørgen Frederiksen, nu i Starup, hos Christen Iversen en tid lang, som forsynede ham med klæde og føde i den besværlige tid, og han fik 2 bæster derfor. Iver Iversen i Viuf vidnede, at da Jørgen Frederiksen var redet fra polakkerne, som han tjente, med de 2 heste, da afhandlede Christen Iversen ham bæsterne og fik dem i vilje og minde, og gav ham vadmel til en klædning og en skjorte derfor. Hans Hansen i Viuf vidnede, at Jørgen Frederiksen var hos Christen Iversen i Gundesbøl i Oddum sogn, der han var udflyttet for krigsfolket, og Christen Iversen holdt ham en tid lang med øl mad og anden nødtørftighed.

3. maj 1662. (Fejdetiden kunne måske også bruges til at frasige sig gæld?)

Anders Jørgensen KM ridefoged fordrede dom over Peder Iversen i Starup på Christen Hansen Hårs vegne af Kalundborg efter opsættelse 15/3 angående 100 sld., som Peder Iversens hustrus far salig Peder Olufsen i Starup er Anne Sørensdatter i København pligtig. Peder Iversens skriftlige svar fremlægges, at da hun ikke havde opkrævet gælden til aftalte termin, var pengene med Peder Olufsens anden formue bortrøvet i fejdetiden, så han mener sig fri for tiltale. dom: da gælden bevises med tingsvidne, og da Peder Iversen har den sl. mands datter til ægte og besidder hans bondegård, bør han betale gælden inden 15 dage.

12 juli 1662

Peder Hansen borger i Kolding begærede bevilling på hustru og stedbørns vegne til at opkræve samfrænder til skifte og sætning på den bondeejendom i Starup sl. Mads Jensen og hans hustru Gunder Madskone påboede og som døde i fejdetiden. navng. kreditorer stævnes.

Brusk Herreds tingbog den 24. juli 1661 beretter at Jørgen Frederichsen i Starup, stod her i dag for dom og klagede at Christen Iffersen kom imod ham udenfor Starup, den tid han var forvildet af polakkerne, og der fratog ham 2 heste mod hans vilje.

Død og elendighed var ikke det eneste der kom ud af krigens hærgen; markerne blev ikke passet.

Onsdag den 7. August 1661 stod otte trofaste dannemænd heriblandt Christen Madsen fra Starup op på Brusk herredsting og vidnede med oprakt finger, at de havde været på syn på herredets kornmarker. I byerne Viuf, Starup, Nebel, Lildballe, Møsvrå, Bramdrup, Horstrup og Tiufkjær skønner de, at de ikke får andet end deres sædekorn igen.

Brusk Herredsting d. 15. marts 1662, syn på den selvejer bondegård i Fredsted, salig Niels Nielsen fradøde, gården er ganske øde med træværk vinduer og andet, og der fandtes ikke i hele gården uden 2 husgavle.

Brusk Herredsting mandag den 24. marts 1662 var der behandling af at skifte efter Hans Jepsen og hans hustru i Fredsted, som begge i "den forleden fjendetid" bortdøde. Delefogeden kunne til ægteparrets to børn berette, at der ikke var beholden noget af deres forældres gods eller formue fra denne bedrøvelige fjendetid, "man var af fjenderne bortrøvet undtagen en gammel kiste". Jo, ulykkerne ramte også i Fredsted.

Brusk Herredsting 11. oktober 1662. Registrering og skifte efter salig Mads Jepsen i Starup, som døde i fejdetiden, i overværelse af hans efterleverske Mette Pedersdatter med lovværge Peder Jensen i Rugsted og deres børn Tomis Madsen som er sin egen værge og Peder Madsen med værge. Desuden havde de en bror Peder, som var udenlands med krigsfolket, og de vidste ikke om han var levende. Opregning af bohavet samt gæld. Da alt var bortrøvet i fejden fragik de arv og gæld.

Broderen Peder, som nævnes udenlands med krigsfolket, kan være et at de drengébørn, som der findes adskillige beretninger om, at krigsfolket røvede og tog med sig. Det kan naturligvis også være at Peder frivilligt er gået i krigstjeneste, det melder historien desværre ikke.

Der var rigtigt mange som var døde, i tingbogen er der hundredvis af sager om ejendomme hvor fæstere og selvejere er døde.

1662 varsel til Maren Christensdatter i Vorbasse Nebel og husbond Klaus Skrædder og Maren Christensdatter i Almind med husbond Hans Nielsen imod lovbud og skøde at svare Christen Ibsen i Ågård og hans hustru Karen Nielsdatter og Christen Nielsen i Fredsted, som de agter at gøre ve den fædrene ejendom i Fredsted.

Karen Nielsdatter i Ågård med husbond 3. ting lovbød tredie parten af den halve bondegård i Fredsted, hendes forældre sl. Niels Nielsen og Else Hansdatter påboede og fradøde. hendes bror Christen Nielsen i Fredsted imod lovbud bød sølv og penge Karen Nielsdatter med husbond solgte og skødede til hendes bror Christen Nielsen i Fredsted hendes arvepart i ovennævnte bondegård.

Fornævnte Christen Nielsen 3. ting lovbød halvparten af forskrevne halve bondegård i Fredsted, som han har arvet efter sine saligel. forældre Niels Nielsen og Else Hansdatter. Hans Pedersen i Viuf på sin datter Maren Hansdatters vegne derimod bød sølv og penge.

Der var sager, som kunne tage mange år. 1665. Registrering vurdering og skifte i Ågård efter saligl. Mourits Olufsen i overværelse af hans hustru Karen Jørgensdatter med sin bror Christen Jørgensen i Hedegård i Oddum sogn og den saligel. mands søsterdatter og arving Maren Iversdatter med husbond Mads Ibsen i Lem og Gertrud Andersdatter med husbond Jep Andersen i Fredsted, som berettede at have 2 børn med hendes

forrige husbond Christen Olufsen, den salige. mands bror, nemlig Oluf Christensen og Christen Christensen, som i fejdetiden er kommet udenlands og ikke vides om de er levende eller døde, og i fald de er døde, er Maren Iversdatter eneste arving. registrering. bortskyldig gæld fordredes. udlæg til kreditorer.

Hven skal pløje marken og græsset slå?

Som altid, efter store krige og pestepidemier ,hvor døden har høstet, er spørgsmålet, hvem skal producere føden til befolkningen, hvem skal skaffe indtægtsgrundlaget til kronen, adelen, herremanden og kirken, det er som om, der er tænkt for lidt i mennesker, når der blev skrevet historie. Danmark havde en naturalie økonomi, det var stort set det, der blev produceret på markerne og i staldene, der var grundlaget for samfundets økonomiske beståen, og nu var folkene, der skulle drive jorden, borte.

Der blev nu udfoldet store anstrengelser for at tvinge eller lokke bønder til ødegårdene. Mange tilflyttere kom fra egnene omkring Limfjorden, hvor hver gård var besat i forvejen, hvor den ældste søn skulle overtage fødestedet. Fra steder hvor jorden var ringe og mager og kun vanskeligt kunne fravristes det daglige brød.

Der findes eksempler på 16 – 17årige, der overtog et sted i arv efter deres forældre. Eller helt unge karle der giftede sig med væsentligt ældre enker.

En positiv historie

En af de mere positive beretninger i tingbøgerne, i Brusk Herreds tingbog den 19. januar 1661, da det af kongen gøres vitterligt, at Niels Madsen Nebel for tro tjeneste i forleden krig bevilger og tillader, at han må nyde og bruge og besidde en vor og kongens (kongens) gård udi Koldinghus Len i Brusk Herred i Starup sogn, kaldet Fredsted, kvit og frit for årlig landgilde, ægt (pligtkørsel) og arbejde ud i seks år fra denne dato. Hvorimod han skal forpligte sig til at lade gården opbygge og vedligeholde og dertil af lenets skove bygningstømmer forskaffe.

Der kan reflekteres over, om der virkelig er tale om en belønning til Hans Madsen Nebel, eller den egentlige baggrund er, at få en af kongens gårde opbygget og i drift og dermed få etableret et skatteobjekt. Niels Madsen Nebel omsatte dog straks hædersbevisningen til klingende mønt, idet han formedelst 100 sletdaler, hver lig 32 skilling lybsk, overdrog gården til dens beboer Christen Dinesen. Selv om Brusk herreds tingbog i årene efter krigen og pesten for en stor dels vedkommende beskæftiger sig med de problemer, krigen har affødt, så var der da også mere profane sager, nu da Christen Dinesen i Fredsted er nævnt, så bliver han i december 1663 involveret i en voldssag, hvor han tilsyneladende har tævet herredsfogeden og en kreditor. Måske er han kommet i økonomisk uføre, på grund af den pris han har betalt Hans Madsen Nebel for fæstet i Fredsted..

Brusk herreds tingbog 5. december 1663. Christen Jørgensen i Horsbøl gav last og klage over Christen Dinesen og hans hustru Volborg Christens, for da han med herredsfogden var i deres bo for at gøre udlæg for penge, som tilkom ham til et umyndigt barn, da overfaldt de ham begge og slog ham. Flere vidner om overfaldet. Herredsfoged Jens Høg gav last og klage over Christen Dinesen, for han har gjort uførm (vold) og klammeri med dem. Afhjemling (bekræftelse) af syn på hans skader. Andre vidner om overfaldet, og at Christen Dinesen sagde, at husfogden havde tærsket ham til København og Viborg Slotsfogeden satte i rette på kongelig majestæts vegne om Christen Dinesen og hustru ikke burde betale kongelig majestæt deres bøder for slagsmål. Det var også positivt, at Niels Madsen måtte hente tømmer i kongens skove til at opbygge kongens gård. Der findes rigtig - rigtig mange sager i tingbøgerne, hvor bønderne bliver straffede for blot at hente en enkelt pind i skovene, til reparation af deres ødelagte boliger.

Hvem har fæstet hvad?

At der herskede total forvirring i Brusk herred, ses af en dom fra tinget den 12. januar 1661 om kronens gårde i herredet, som er ufæstede. Da det ikke bevises hvem der besidder gårde uden at have fæstet, og hvem, der har fæstet, men ikke besidder gårdene, og der ikke specificeres, hvor mange gårde, hvorpå der lever enker, da kendes der, at så mange der ikke har fæstet, bør gøre det, ellers står det øvrigheden frit for at fæste til hvem, der forundes det. Angående enkerne kan der ikke dømmes mod kongelig majestæts forordning. Kongens fogeder viste sig ikke her fra deres pæneste side, mange gårde som man ikke umiddelbart kunne find, hvem der havde fæstet eller om fæsteren var død, overtog fogederne. Det gav undertiden nogle voldsomme retssager, hvis arvinger og fæstere dukkede op. Fogederne var ofte de stærke i en sådanne sager, de stakkels enker og børn af afdøde fæstere blev truet med både bål og brand. Der er eksempel på, at slotsfogeden i Kolding forfulgte en kvinde gennem 6-7 år, for at bebo sine forældres ruin, som slotsfogeden påstod, at han havde overtaget fæstet på.

Hvem ejer hvad ?

At de øde gårde ikke blev besat fra den ene dag til den anden, er der tydelig bevis for i Brusk herreds tingbog. Nu gælder det selvejerbønderne.

Den 11. juni 1663. Slotsfogeden fremlagde landstings varselssedler, at der er givet varsel til arvingerne efter følgende selvejerbønder og så opremses et anseeligt antal døde selvejere. Da disse selvejerbønder er bortdøde i ufredstiden og deres gårde ødelagte, og da deres arvinger ikke har antaget dem, men lader dem ligge øde, så kongelig majestæt ingen rettighed får deraf, formener han, de bør tilfalde kongelig majestæt . Der er ingen tvivl om, at kongen på denne måde har erhvervet sig endnu mere bøndergods. (I 1720 var alt jord i Øster Starup sogn kongens).

Efter alle disse varsler er udstedt på tinget, vælter det ind med krav om arveparter, adkomster og fordringer, det må have været et sandt virvar, at få berigtiget de forskellige krav og adkomster, når man tænker på datidens skriftlige materiales mangelfuldhed. Der blev i høj grad brugt vidner til at bekræfte rigtigheden af de forskellige påstande.

Den 5. september tages sagen op igen, idet slotsfogeden fordrede efter opsættelse 11/7 dom om de øde ejendomsgårde i herredet, som i fejdetiden er blevet ødelagt og ejerne bortdøde, og hvoraf der ikke er kongelig majestæt redsel (skat) eller rettighed. Indvendinger fra kreditorer og arvinger fremlægges. Anders Madsen forrige slotsskriver fremlagde restants fortegnelse. Skriftlige svar fremlægges. Dom 9/3 1661 fremlægges. Indvendinger fremføres. Dom: De ejendomme, der er tillagt kreditorer for gældsfordringer på skifte, bliver ikke fradømt dem. Det samme gælder arveparter i ejendomme, som arvinger svarer til, men de øvrige arveparter og ødegårde er forbrudt til kongelig majestæt.

At "ødegårdssagerne" langt fra er slut i en håndvending, ses af tingbogen den 8. juni 1667, otte år efter at krigen er slut, da der på tinget gives varselet stort antal pårørende/arvinger til ejere / fæstere af de øde gårde. Slotsfogden som på kongelig majestæts vegne, tilbød dem at antage deres øde bondegods og betale rettigheden deraf, ellers ville det blive fæstet ud. Nogle enkelte vedkendte sig arveparter hvor familie havde boet, Anne Jensdatter som var barnfødt i Almind, havde fordring for børnepenge i den gård i Starup, salig Terkel Sørensen påboede.

Man kan have sin tvivl, om alt gik retfærdigt til. Fogederne deltog ofte i tilbudsgivning og overtagelse af ejendomme. Har vidner, der bekræftede rigtigheden af en påstand, gjort det mod gode ord og mammon? Utroligt mange var døde, elendigheden var stor, så man kan vel egentligt undskylde, hvis sandheden blev modificeret til egen fordel. Måske blev elendigheden i visse tilfælde overdrevet for at undgå at udrede arv og gæld?

Frederik d. III

Efterskrift

Nu kunne man jo godt have troet, at bønderne i Koldinghus Len, hvor langt størsteparten af bøndergårde tilhørte kongen, ville have fået lettelser i deres afgifter og skatter til kongen. Trods bøndernes klage til kongen, fik de på det bestemteste den besked, at de skulle betale, og dem der var bedst stillede, måtte betale for dem, der var ringere stillet. Kongen, Frederik d. III må have været fuldstændig uden empati eller medfølelse med de arme stakler, eller også må man håbe, at kongen bare var uvidende om tingenes tilstand. Måske har hans lensmænd ikke turdet fortælle hvordan situationen var.

Kongen var i 1661 blevet enevældig med diktatorisk magt og og denne magt blev brugt til fulde, via kongens lensmand Sten Bilde på Koldinghus og hans fogeder. I 1662 er der et utal sager om manglende landgilde og smørskyld. Se blot hvad der blev læst op på tinget: *"Eftersom kongelig majestæts brev og massive er ankommet, angående reparation af slottet og hvortil bøndernes landgilde og lenets indkomst skal anvendes, hvorfor bønderne i Brusk herred hermed advares og tilkendegives, at de nu straks yder og leverer deres landgilde og smør efter jordebogen, så det endeligt og straks uden forsømmelse og inden Skt. Hansdag i det allerseneste ufejlbart bliver ydet og leveret uden forsømmelse, så at højstbemeldte kongelig majestæts nådigste brev og befaling underdanigst kan efterkommes, såfremt nogen deri findes nachlessig og forsømmelig, har de for tilbørligen at stå til rette, og der foruden samme deres landgilde smør at betale med penge, efter den pris og takst som har været sædvanlig, hvorefter de har dem at rette, og at defogeden lader dette læse og påskrive, at ikke nogen skal undskylde sig med ikke at være advaret og tilsagt".* Der var ikke noget at være i tvivl om.

Det samme gjaldt møllernes betaling af mølleskyld. Mølleren i Nebel, Jens Thomsen, skylder 4 sække mel, og det på trods af at Nebel Mølle netop var synet, og fundet totalt ødelagt og nedbrændt, og det som fandtes næppe kunne stå vinteren over. Mølleren havde ladet bygge et lille skjul over kværnen af el, bøg og nogle forbrændte stykker træ. Møllerne mødte da også op på tinget og beklagede sig over deres ulykkelige situation med ruinerede møller, og var der i det hele taget, noget der fungerede på møllen, så var der ikke noget korn at male.

Utallige huse var "ruineret", og tog bønderne blot et enkelt stykke træ fra skovene, så blev de slæbt i retten, det samtidigt med at de blev kommanderet ud at fælde træ til kongens brug i København.

Følgende er fra tinget den 22. maj 1662:

Først blev det bekræftet i tingbogen, at de otte vidnesmænd så og hørte her i dag at Jacob Lauridzen kongelig majestæts slotsfoged på Koldinghus og ridefoged her i herredet, som fremlagde, lod læse og påskrive slotsherren, ærlige og velbyrdige mand og strenge ridder hr. Sten Billes skriftlige anordning lydende: *Eftersom jeg har fået kongelig majestæt, min nådige herre og kongens nådige missive(brev), dateret København den 10. januar nu sidst forleden, som betyder, at ud i Koldinghus lens skove skal hugges 100 favne langtræ, hver favn beregnet til 10 bondelæs, og til hvert læs 10 kløvede træer, hver 4 alen lang, og i den tyndeste ende omkring én sjællandsk alen tyk. Og siden skal det sendes til skibsbroen ved første mulighed, og her i vores vedhave og intet andet sted leveres, hvorpå og såvel som andet der leveres, skal vores proviant skippers bevis, og jer til alvorlig advarsel, at såfremt I herudi findes forsømmelig, at bemeldte træ ikke i det allermindste inden Sct. Hansdag herefter fremkommer, må I dertil svare for hver favn, så dyrt at betale, som den her i byen koster, så samme nådigste missive underdanigste at efterkomme, på højstbemeldte kongelig majestæts vegne er befalet, og hermed befales husfoged og ridefoged ved Bruskh herreds fogderi at gøre den anordning imellem bønderne, at der inden pinsedag bliver hugget 25 favne træ som er beregnet til 250 bondelæs, hvilket delefogeden og skovrideren i ridefogedens nærværelse har at udvise i Holman herred af kronens skove, liggende mest i Brejning mølles land. Dersom der ikke er så mange vindfælder der til rådighed i Holman herreds skove, og at samme træ udvises og hugges ligesom kongelig majestæts missive melder. Hertil at agte at ingen, det være sig hvem det kan være, er undtaget eller forskånet for samme træfældning eller ageren, enten kronens eller selvejer bønder, sognefogeder, delefogeder, sandemænd, præstens medhjælper eller andre, og såfremt der sker forsømmelse, at bemeldte træ ikke inden rette tid er hugget og siden agtet til Brejning mølles land, når der ankommer skibe der, som er befragtet til at indtage træ, da har hver I sær at svare, betale og stå til rette (ansvare) for hvad højst bemeldte hans kongelige majestæts missive forlanger. Og jer vil være rede til med magt, at denne befaling læses og påskrives til alle sogne træf i Bruskh Herred og også på tinge, og mig derefter tilstilles tingsvidner, og derefter har evhver vedkomne sig at rette.* Datum Kiersgård den 10 maj 1661, Sten Bille. Hvorefter Jacob Lauridzen advarede menige herredsmænd og befalede dem at møde i Brejning skov i morgen otte dage, og der samme træ at hugge og føre til båden under straf som det sig bør. Dette var vist ikke til at misforstå.

Fint

besøg

Det er klart, at den "store politik" skal føres, af konge, adel og rigets betroede; men man føler, at der må have hersket ukendskab til tilstanden i herredet, det ses indirekte af den skriftlige anmodning slotsherren Sten Bille fremlagde på tinget i august 1663, hvor der ifølge kongelig majestæts brev var behov for at låne en stor del sengeklæder, spærlagner, borddækker, sølvbestik og andet, som må det bringes til veje i beredskab til de fyrstelige personers ankomst, og det lånte garanteres, at blive leveret uskadt tilbage. Desuden skal bønderne holde sig rede til ægter (kørsel) og ganggerning (pligtarbejde uden hest), indtil de fyrstelige personer igen rejser herfra.

I oktober fremlagde delefogeden slotsherrens skrivelse, at delefogeden straks indkrævede arbejdspenge, da de behøves til de fyrstelige personers underhold og andre nødvendige udgifter, hvorefter delefogeden mente, de burde betales inden 15 dage, hvilket dømtes.

Kurfyrsten må åbenbart have besøgt egnen, for den 27. januar 1666 fordrede slotsfogeden, efter opsættelse dom over så mange, som har forsømt at møde til ægt, de var tilsagt om, at møde i Kolding

og der tage læs og age til Haderslev, da kurfyrsten af Sachsen rejste igennem, hvorfor de bør stå til rette for overhørighed samt betale ægten. Navngivne bønder svarede, at de kom for sent, da de ikke var tilsagt tidligt nok, mens andre var kommet rettidigt, men blev ikke antaget, andre blev antaget men derefter givet løs, for de så, at de ikke kunne vende nogetsteds, andre igen havde fået læs, men så blev der taget andre vogne, da deres vogne ikke var gode nok, og en del kørte samme tid med læs til Kolding, hvorfor de mener sig fri for tiltale. Der blev afsagt dom: De bør betale deres bøder for ulydighed.

Den 28. juni 1666 er slotsherren igen ude på "lånemarkedet", idet delefogeden advarede og påmindede præster, fogeder, præstemedhjælpere og sandemænd, om de ville påtænke, at låne nogle sengeklæder til slottet, hvis kongelig majestæt kommer der, da de der skulle bruges til fornødenhed. Delefogeden får dog svar på tiltale. idet bønderne svarede, at deres sengeklæder blev dem frarøvet i ufredstiden, og siden havde de ikke fået andet igen end nogle ringe, som de og deres folk ligger på, hvilke ikke er tjenlige at komme nogen steder hen. Så slutter opfordringerne til at udlåne til kongen, måske har man forstået, at der ikke var noget til låns, eller kongen har fået råd til selv at anskaffe. Indimellem sagerne om manglende opbygning af gårdene, udkommandering til træfældning- og kørsel, manglende betaling af afgifter, udlån til slottet, så er der også et væld af sager, hvor udkommanderede bønder ikke er mødt til reparation af Koldinghus. Man forstår næsten ikke, at de stakkels bønder har haft tid til at passe deres gårde, malke og fodre køerne, så og høste, pløje marken og de mange andre gøremål der er på en gård.

Utroligt at bønderne ikke gjorde oprør?

Vildsvine

flæsk

Jagten var forbeholdt kongen og hans mænd, og det både i kongens og selvejernes skove, det bytte som blev nedlagt, måtte bønderne transportere derhen, hvor kongen ønskede. Den 10. juni 1666 blev de menige Herslev sognemænd anklaget for at have siddet en ordre overhørig om at køre kongelig majestæts vildsvineflæsk fra skovrideren i Rønshave, Morten Hering til Kolding. Det havde den følge, at skipperen som skulle sejle flæsket til København, blev forsinket, og han krævede ny akkord, de ekstra omkostninger mente slotsfogeden Herslev bønderne måtte afholde. Mange gange stod folk frem på tinget og klagede over elendighed og sult, hvordan må de ikke have følt, ved at transportere det gode flæsk.

Det er uforståeligt at øvrigheden kørte så hårdt på bønder, møllere og andet godtfolk, de var vel ikke helt uvidende om herredets situation. Det er som om, sagerne blev kørt efter påbud "ovenfra", koste hvad det ville, også selv om de lokale embedsmænd nederst i hierarkiet måtte have vidst, at mange af herreds beboere ikke var i stand til at yde noget som helst. En anden årsag til at der "oppefra" ikke blev skelet til forholdene på den i særdeleshed hårdt ramte egn, var at adelsfolkene, som sad i kancelliet, var flygtet fra deres godser og ikke kendte til de reelle forhold ude i landet. Slotsherren på Koldinghus, Sten Eriksen Bille (1606 - 1672) til Kærsgård, var militærmand/oberst, og sad formentlig det meste af tiden i København. Kærsgård gods ligger i Brenderup sogn på Fyn.

Kærsgård

Sten Eriksen Bille blev adlet i 1669 for sine fortjenester.

Der mangler kun, at der bliver rejst et minde for almuen og bønder i Koldinghus Len, for som Leo Tolstoy siger: **"Et lands sande adel er dets bønder."**

Buste af Frederik d. III i Fredericia

Kilder:

Brusk herreds tingbog
Fritze Lindahl, Skattefund 1988, Nationalmuseet
Øster Starup i Brusk Herred af Poul Lindholm.
Arkivalier lokalarkivet.
Aksel Lassen: 1659 - da landet blev øde. (Gyldendal, 1965).

Litteratur som kan anbefales:
Aksel Lassen: Skæbneåret 1659
Aksel Lassen: 1659 - da landet blev øde. (Gyldendal, 1965).
<http://www.kolding.dk/pdf/20091112112613.pdf>

Anmeldelse ved Finn H. Lauridsen. Historie/Jyske Samlinger, Bind Ny række, 6 (1963 - 1965)

Aksel Lassens nye bog er en populariseret og i tekstmæssig henseende dramatiseret andenudgave af »Skæbneåret 1659«, der i 1958 blev udgivet af Jysk Selskab. Den former sig som en hæsblæsende kehraus af brand, mord og vold, der af og til afbrydes af nøgtern ræsonneren over mennesketab, ødegårde, kilders sandhedsværdi og storpolitisk baggrund. Svenskekrigene og deres virkninger har ikke - heller ikke fraset de store landafståelse - har hidtil været undervurderet i historien. Men det er, det kan endnu en gang fastslås, Lassens store fortjeneste, at han med Kongeåegnen som centrum på grundlag af kilder, der altid har været for hånden, men ikke har været udnyttede med dette formål for øje, har vist, hvad der virkelig skete. Fjenden var krigen selv; der var ingen forskel på svenske og allierede, og hvad de ikke lagde øde, tog pesten eller rettere plettyfusen sig af. »Værre end helvede« skrev præsten i Hygum. Det kunne han nu ikke vide noget om; men det er måske ikke overdrevet.